
**Հ Ի Ն Ե Վ Մ Ի Ջ Ի Ն Դ Ա Ր Ե Ր Ի
Պ Ա Տ Մ Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն**

**ԱՆՆԱ ԱԶԻՑԱՆ
(ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ)**

**ԿՈՒՐ-ԱՐԱՔԱՅԱՆ ԽԵՑԵՂԵՆԻ ԶԱՐԴԱՐՄԱՆ ԿԱՏԱՐՄԱՆ ՄԵԿ
ԵՂԱՆԱԿԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ՓՈՐՁ**

Վաղ բրոնզի դարաշրջանում Հայկական լեռնաշխարհն ընդգրկվում է ինքնատիպ մի մշակույթի սահմաններում, որը հայտնի է Կուր-արաքայան **կամ շենգավիթյան** անուններով¹։ Հայտնի է, որ այն տարածվում է մինչ հյուսիսային Կովկաս, Պաղեստին և կենտրոնաարևմտյան Իրան։ Կուր-արաքայան մշակույթի բնակավայրերը տեղակայված են գետերի մոտ՝ բնականորեն ամրացված բլուրների և բլրաձև բարձունքների վրա, ինչպես նաև գետային և լեռնային հարթակներում՝ երկրագործության և անասնապահության զարգացման համար բարենպաստ տարածքներում։ Հարթավայրերում այդ բնակավայրերը երբեմն իրենցից ներկայացնում են մոխրաբլուրներ։

Մ.թ.ա IV հազ. կեսերից մինչ III հազ. վերջին քառորդը գոյատևած կուր-արաքայան մշակույթի տնտեսական կյանքում մեծ տեղ է գրավել խեցեգործությունը։ Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան խեցեգործության նմուշներն այնքան ինքնատիպ են, որ հաճախ խնդրո առարկա մշակույթը անվանում են նաև **«կարմրասև կոկված խեցեղենի մշակույթ»**։ Այս մշակույթի անվանադիր Բ. Կուֆտինը առաջիններից մեկն էր, որ առանձնացրեց կուր-արաքայան խեցեղենի հիմնական հատկանիշները։ Հայաստանի տարածքի կուր-արաքայան խեցեղենի տիպաբանության, լոկալ-ժամանակագրական խմբերի առանձնացման հարցերը մեծ տեղ են գրավում Հ. Մարտիրոսյանի, Է. Խանգաղյանի, Տ.

¹ 1936-1938 թթ.-ին հայ հնագիտության ռահվիրաններից մեկի՝ Ե. Հ. Բայբուրթյանի կողմից տրված «շենգավիթյան» մշակույթը, հետագայում՝ Բ. Կուֆտինի կողմից (1944 թ.) վերանվանվեց «կուր-արաքայան» մշակույթ։ Տվյալ մշակույթի անվանաբանական խնդիրների վերաբերյալ նախատեսում ենք առաջիկայում հանդես գալ նոր աշխատանքով։

Խաչատրյանի, Ս. Եսայանի, Ռ. Բադալյանի, Լ. Պետրոսյանի, Կ. Քուշ-նարյովայի, Օ. Ջափարիձեի, Ա. Սագոնայի և այլոց աշխատանքներում²:

Հայկական լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան խեցեգործական արտադրանքը հատկապես առանձնանում է իր զարդաբանությամբ: Չնայած կուր-արաքսյան հուշարձանների նյութերի ուսումնասիրություններում հեղինակները միշտ էլ անդրադարձել են տվյալ ժամանակաշրջանի խեցեղենի զարդարման հարցերին, սակայն այս խնդրին վերաբերող ամփոփ ուսումնասիրություն դեռ չի կատարվել: Վաղ բրոնզի դարի խեցեղենի զարդարվեստը վեր հանելու համար առաջնային է համարվել ուսումնասիրել կատարման եղանակները:

Խեցեղենը հնագույն մարդուն ծառայել է տնտեսության տարբեր ճյուղերում, ինչպես երկրագործական և անասնապահական մթերքների, այնպես էլ օժանդակ ուղորտների՝ ձկնորսության, որսորդության և հավաքչության միջոցով ձեռք բերված սննդամթերքի մշակման ու պահպանման համար: Դրանով է բացատրվում կավամանների ձևերի և չափերի բազմազանությունը:

Լեռնաշխարհի վաղ բրոնզեդարյան մշակույթն աչքի է ընկնում հատկապես իր ինքնատիպ և հարուստ խեցեղենով, որով և այն հիմնականում տարբերվում է Հին Արևելքի համաժամանակյա այլ մշակույթներից: Նշենք, որ այս խեցեղենը ո՛չ տեխնոլոգիական հատկանիշներով, ո՛չ ձևով, ո՛չ զարդարման բնույթով կապված չէ Անդրկովկասի մ.թ.ա. V-IV հազ. հուշարձանների խեցեղենի հետ: Այն ավելի կատարյալ է իր որակով, պատրաստման տեխնիկայով և բազմազան իր ձևերով: Այդ խեցեղենին բնորոշ չէ գունազարդումը: Գունազարդ խե-

² Հմմտ.՝ Խանգադյան Է., Հայկական լեռնաշխարհի մշակույթը մ.թ.ա. III հազարամյակում, Երևան, 1967; Եսայան Ս., Հայաստանի հնագիտությունը, Երևան, 1992; Куфтин Б., Урартский “колумбарий” у подошвы Арарата и куро-аракский энеолит, ВГМВ, 13, 1943; Мартиросян А.А., Армения в эпоху Бронзы и Раннего Железа, Ереван, 1964; Кушнарева К. Х., Чубинашвили Т., Древнейшие культуры Южного Кавказа, Ленинград, 1970; Бадалян Р. С., Раннебронзовое поселение близ с. Карнут, Պատմաբանասիրական հանդես, 1984, N 1, էջ 229-237; Петросян Л. А., Раскопки памятников Кети и Воскеаска (III-I тыс. до н.э.), Ер., 1989; Кушнарева К., Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э., С. Петербург, 1993; Sagona A., The Caucasian Region in the Early Bronze Age, BAR IS 214, 1984: Առավել թարմ անդրադարձումների համար տես և հմմտ.՝ Chronologies des Pays du Caucase et de l’Euphrate aux IVe-IIIe Millenaires, Actes du Colloque d’Istanbul, 16-19 decembre 1998, Marro C., Hauptmann H. (eds.), Varia Anatolica XI, Paris 2000.

ցեղեն նկատվում է միայն մի քանի կուր-արաքսյան հուշարձաններում (*Շենգավիթ, Կվաջխեղեբի, Նախիջևանի Քյուլ-թեփե 1*), այն էլ հատուկ ենտ օրինակներով:

Այն գլխավորապես ներկայացված է բազմազան անոթներով, որոնց, ըստ ձևի և գործածության, կարելի է բաժանել հետևյալ հիմնական խմբերի. կարասներ, թաղարներ, գավաթներ, կճուճներ, թասեր, քրեղաններ, գավեր, տապակարաններ-սաջեր, ձագարներ, քամիչներ, մինիատյուր կավամաններ, օջախներ, օջախների հենակ-պատվանդաններ: Դրանք բոլորը պատրաստված են ձեռքով: Բրուտները օգտագործել են տեղական կավը և նրան ավելի կայունություն, ամրություն տալու համար խառնել են տարբեր նյութեր, օրինակ՝ խճավազ կամ ուղղակի գետավազ, երբեմն նաև՝ մանր ջարդած խեցի: Հանդիպում են խեցու բեկորներ, որոնց կտրվածքում երևում են այրված խոտի կամ հարդի հետքեր³:

Խեցեղենի էական հատկանիշներից մեկը կառուցման եռամասնությունն է, այսինքն՝ այն ունի երեք ծավալային հորիզոններ բաղկացած ստորին՝ դեպի վեր լայնացող մասից, միջին՝ տակառածն կամ ուռուցիկ հատվածից և վերին՝ գլանաձև ներձկված վզից: Մովորաբար անոթի իրանի և վզի միացման հատվածում առաջանում էր հորիզոնական գոտի: Կանթերը պատրաստվում էին առանձին, որից հետո ամրացվում իրանին:

Խեցեղենի մի մասին բնորոշ է բազմաշերտությունը, մասնավորապես միջին մասը մոխրագույն է, դրսի կողմը՝ սև, ներսը՝ վարդագույն: Ըստ Բ. Կուֆտինի, դա կարող էր ստացվել երկու եղանակով, կա՛մ կավե կմախքի վրա դրսից և ներսից թաց ու յուղոտ կավի շերտեր քսելու եղանակով, կա՛մ թրծման ուղղորդվող ռեժիմով, երբ կավամանը կրակի վերականգնող ազդեցությանն է ենթարկվում միայն դրսից, իսկ ներսի մասը՝ ոչ, այդ պատճառով էլ աստառը մնում է բաց գույնի և ստացվում է **«վարդագույն աստառով խեցեղեն»**⁴:

Խեցեղենի մեծամասնությունը արտաքինից պատված է սև, երբեմն վարդագույն, մոխրագույն, նարնջագույն, սակավ շագանակագույն

³ Խանգադյան Է., Գառնի, IV, Երևան, 1969, էջ 46-83: Կուր-արաքսյան մշակույթի որոշ հուշարձաններում հայտնաբերվել են խեցանյութի բեկորներ, որոնք կրում են պարզագույն դուրզի հետքեր (Мунчаев Р. М., Кавказ на заре Бронзового века, Москва, 1975, стр. 161).

⁴ Куфтин Б., Урартский “колумбарий”..., стр. 76-77.

անգործվ և փայլեցված է: Անգործը ստացվել է մեծ մասամբ արդեն ամրացված, չորացած կավամանի վրա յուղոտ, գուցե ներկախառն բարակ կավի զանգված քսելով, որը թրծումից հետո առաջացնում է հարթ և նուրբ, մի փոքր ճաքճքված մակերես: Դժվար է ասել, թե այդպիսի արտակարգ, երբեմն հայելանման, արծաթափայլը ի՞նչ եղանակով է ստացվել: Արդյոք հենց նե րկն է իր մեջ այդ փայլը պարունակել, թե՞ անգործը պատելուց հետո վարպետները որևէ այլ տեխնիկական հնարքի են դիմել: Այդ մասին գրականության մեջ կան տարբեր կարծիքներ: Կատարված որոշ փորձեր ցույց են տվել, որ թրծումից առաջ փայլեցրած խեցեղենը, դրանից հետո իր փայլը լրիվ չի պահպանում, խամրում է: Ենթադրվում է, որ խեցանոթը լրացուցիչ փայլեցման պետք է ենթարկվեր թրծումից հետո:

Կավամանների աստառը ներկված է տարբեր գույներով՝ շագանակագույն, մոխրագույն, մարմնագույն, վարդագույն, դեղին, սև և անգամ մանուշակագույն: Սովորաբար ամանի շուրթը ներսից լայն ժապավենաձև փայլեցված է լինում: Խեցեղենի հարդարելուն և կոկելուն են ծառայել քարե կոկիչները, որոնցից մեծ քանակությամբ հայտնաբերվում են համարյա բոլոր վաղ բրոնզեդարյան բնակատեղիներում:

Հայտնաբերված ամբողջ խեցեղենը ըստ որակի կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ բարձրարվեստ և հասարակ: Հասարակ խեցեղենը մեծ մասամբ խոհանոցային է՝ մրից սևացած, անգարդ, անփայլ մակերեսով: Պատրաստված է խոշոր ավազախառն, վատ հունցված և մշակված կավից, ունի ոչ հավասար թրծում: Կրակի ուժեղ ազդեցությունից շուտ քայքայվում և փշրվում է: Նման կավից են պատրաստված օջախները և օջախի հենակները: Այս խեցեղենը արտաքինից պատած է դեղին կամ վարդագույն կավի նուրբ շերտով:

Բարձրարվեստ խեցեղենը պատրաստված է լավ հունցված, մշակված բարձրորակ կավից և աչքի է ընկնում իր արտակարգ թրծումով: Ունի կոկված, երբեմն հայելանման հարթեցրած մակերես, որը գերազանցապես զարդանախշված է: Առանց բացառության՝ բոլորի շուրթերը նուրբ են և եզերված անկյունային նեղ ժապավենով: Մեծամասնությանը բնորոշ է փոքրիկ ներճկված հատակ: Խեցեղենի այս խումբն աչքի է ընկնում մասերի համաչափությամբ և զարդանախշերի կատարման բարձր ճաշակով:

Կուր-արաքսյան մշակույթի խեցեղենի հարդարման եղանակները հետևյալն են.

1. Ռելիեֆ,

2. Ներձկված
3. Ռելիեֆ-ներձկված
4. Գծագարդ
5. Ակոսագարդ
6. Ծեփածո (վերադիր)
7. Գունագարդ
8. Փայլաներկը հեռացնելու եղանակ:

Տվյալ աշխատանքի սահմաններում, Ագարակի վաղ բրոնզեդարյան բնակավայրի մի խեցեղեն բեկորի (Նկ. 1, 3) էքսպերիմենտալ ուսումնասիրման/կրկնօրինակման հիման վրա, փորձ է կատարվել վերականգնել միայն ներձկված եղանակով կատարված մեկ զարդամոտիվ, որն իրականացվել է հետևյալ ձևով. պատրաստի, բայց դեռ հում՝ չթրծած անոթի վրա նախնական որևէ գործիքի (հմմտ. Նկ. 2) օգնությամբ ուրվագծվում էր տվյալ հորինվածքը, այսինքն՝ նախշը կամ կոմպոզիցիան, որից հետո հատուկ գործիքի լայն, **ներձկված** մասով ուրվագծված նախշը մշակվում էր: Կատարված գործողությունից անմիջապես հետո զարդամոտիվը հղկվում և բերվում էր վերջնական տեսքի, այնուհետև նոր թրծվում: Ներձկման եղանակով կատարված մոտիվները անոթի ընդհանուր մակերեսից ցածր են: Սա իր հերթին ունի կատարման տարբերակներ՝ ուղղված մասնավորապես խոր կամ թույլ ներձկմանը (Նկ. 4-6):

Այս ներձկման եղանակը ունի իր կատարման տարբերակները՝ մատնեքագարդ (կանեյրո) և փոսիկագարդ (սեղմելու եղանակ):

Մատնեքագարդ (կանեյրո - ֆր. **cannelure** - ուղղահայաց ներձկում). կատարվում էր թաց կավամանի վրա մատով կամ մատներով, նաև ուռուցիկ վերջավորություն ունեցող գործիքով: Այն արվում էր ուժգին կամ թույլ սեղմելու միջոցով: Այնուհետև անոթը թողնում էին չորանալու, ապա՝ թրծում (Նկ. 7):

Սեղմելու եղանակով կատարված փոսիկագարդ. սովորաբար այս զարդը իրականացվում էր թաց խեցեղենի վրա: Անոթի համապատասխան հատվածի վրա մատով սեղմվում (ներձկվում) էր զարդը: Հնարավոր է նաև, որ զարդն արվել է կիսակլոր կամ կլոր ծայր ունեցող գործիքի միջոցով, որից հետո հղկվում էր, ապա՝ թրծվում: Արդյունքում ստացվում էր կլոր կամ ձվաձև փոսիկավոր-ներձկված զարդ (Նկ. 8):

Նման էքսպերիմենտալ ուսումնասիրությունը մեր առաջին փորձն է վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի զարդամոտիվների կատարման եղանակների ուսումնասիրման հարցում:

Նկարների ցանկ

1. Վաղ բրոնզեդարյան (մ.թ.ա. 29-27-րդ դդ.) սև փայլեցրած խեցեղենի բեկոր Ագարակից (*առանց շերտագրական համատեքստի*)
2. Խեցեղենի ներձկման համար նախատեսված սև փայտից ենթադրյալ գործիք
3. Վաղ բրոնզեդարյան խեցեղենի նույն Ագարակյան բեկորի կտրվածքը
- 4-5. Խեցաբեկորի էքսպերիմենտալ ներձկման գործընթացը
6. Խեցաբեկորի էքսպերիմենտալ ներձկման արդյունքը
7. Վաղ բրոնզեդարյան խեցեղեն բեկոր Շենգավիթ բնակավայրից ԷՊԱԹ 1/401 /գծանկարը՝ հողվածագրի/ *նյութը շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ*
8. Վաղ բրոնզեդարյան կավանոթ Արագածի N 3 քարարկղից ԷԳԹ 5565/6 /գծանկարը՝ հողվածագրի/

1

2

3

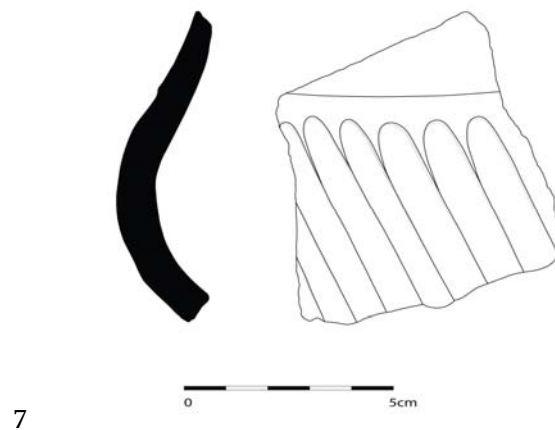
4

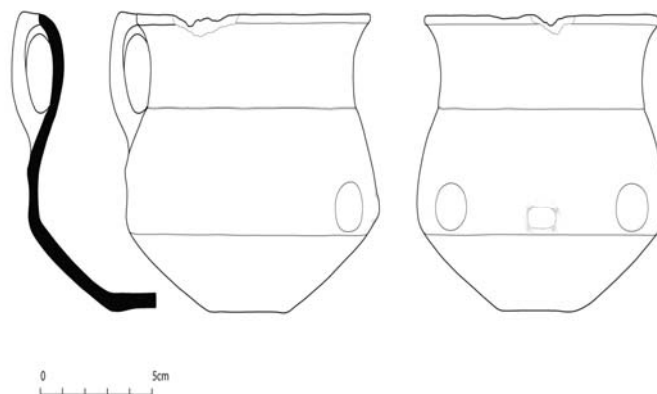
5

6

7

8

ANNA AZIZYAN
(IAE, NAS RA)

A RECONSTRUCTION EXPERIMENT OF A MODE OF ORNAMENT CREATION IN KURA-ARAXES CERAMICS

In Early Bronze Age era the Armenian Highland was a part of a unique culture called Kura-Araxes. It is evident that this culture spread to the Southern part of Caucasus, Palestine and centre-occidental part of Iran. Ceramics had an important place in the economic life of Kura-Araxes culture,

which existed from the middle of the 4th millennium until the last quarter of the 3d millennium BC.

In the Armenian Highland the ceramics production of Early Bronze age stands out by its art of decoration. Although the decoration of the pottery of that period has always been a subject research, a comprehensive study has not been done yet.

To understand and particularize the peculiarities of method of execution of form of decoration we have conducted research on the base of materials. We have explored the materials of monuments in Agarak, Aragats, Mokhrablur, Shengavit, Shirakavan, Fioletovo and other places to understand and distinguish the methods of embellishment. It is important to study the methods of embellishment to reveal the art of decoration of pottery of Early Bronze Age. In this regard, we have conducted an experiment to restore a decorative motive performed by impressing, which was found during the excavations of Early Bronze Age settlement in Agarak. The method of impressing has its varieties - decoration of fingertips (cannelure) and decoration of dimple (method of compression).

This attempt is our first experiment in studying the methods of decoration of motives in the culture of Early Bronze Age.